

SLUNCE, STÍN A SAHARA

Několik slov k metodologii

Název této publikace odkazuje ke sbírce *V záři bellenského slunce* českého básníka, představitele České moderny, Josefa Svatopluka Machara (1864–1942). Jedná se ovšem o odkaz ironický, jak je zřejmé ze záměny ústředního pojmu, jenž je v názvu původního díla metaforou pro antický starověk jakožto světlý včerejšek ozařující implicitně potměnější přítomnost evropských národů. Ty mají to štěstí, že mohou na antických základech budovat svou nynější i budoucí existenci, především v kulturním slova smyslu. Obsah Macharovy sbírky tedy reflektuje dobové chápání antiky jako nadčasového vzoru či ideálu. Machar se navíc tohoto ideálu chopil dosti vyhoceným způsobem, když jednoznačně negativně hodnotil roli, již při formování evropské kultury sehrála spolupůsobící tradice křesťanská. Texty obsažené v naší knize tuto představu antiky jak normativu a ideálu evropské, potažmo české kultury problematizují, když na konkrétních příkladech dokazují, že to, co bylo ve své době nazýváno „antikou“ či „antickými vlivy“, mnohem více než z historie vycházelo z tehdejších hodnot, postojů a požadavků. Ona příslovečná „klassičnost“ je tedy pro českou národní kulturu, v obrození stejně jako dnes, jen *stínem*, fantomem, představou, za níž tušíme často jiné, mnohem aktuálnější koncepty.

Ačkoli jednotlivé kapitoly této publikace pojednávají o recepci antické kultury v českých zemích od 19. století do současnosti na příkladech často velmi odlišných kulturních fenoménů – namátkou rozvoj klasické archeologie, inscenace a překlad antického dramatu či sokolské hnutí –, přesto je pojí více než jen poměrně volně ohraničené téma a časové období. Jejich pojičkem je společný náhled na dynamiku historického vývoje, který pramení z vědomí vzájemné provázanosti myšlení, jazyka a kultury, jak ji v kontextu evropského myšlení nastiňuje především Roland Barthes a Pierre Bourdieu, v českém prostředí pak Vladimír Macura ve *Znamení zrodu* (1983, druhé rozšířené vydání 1995) a Jiří Rak v knize *Bývalí Čechové. Historické mýty a stereotypy* (1994). Všechny studie, jakkoli odlišné svým materiálem a konkrétními způsoby jeho zkoumání, v posledku zrcadlí jisté obecnější zákonitosti a aspekty, o kterých považujeme za účelné na tomto místě krátce pojednat.

Již zmíněný Pierre Bourdieu ve svých pracích ukazuje, že jazyk není neutrálním kulturním fenoménem, ale že se významným způsobem podílí na formování (historické, sociální, kulturní aj.) reality, již je součástí. Každou jazykovou promluvu (potažmo i jiné způsoby znakové komunikace, např. komunikaci prostřednictvím obrazů) je tedy nutné posuzovat přinejmenším ze dvou základních hledisek, ontologického a pragmatického. Jinými slovy, je třeba brát v úvahu skutečnost, že jazyk není jen *pasivním* nástrojem popisu reality, ale že jeho prostřednictvím skutečnost uchopujeme, konceptualizujeme a strukturujeme – a vždy také do určité míry manipulujeme –, čímž ji zároveň spoluutváříme. Za druhé, v rovině pragmatiky, je pak na místě položit si otázku po osobě mluvčího, který danou promluvu konstruuje, a po jeho motivacích, neboť každá promluva je do jisté míry mocenským aktem v bourdieuovském slova smyslu, kterým je možné cosi získat, anebo naopak ztratit. Osoba mluvčího je podstatná také z toho důvodu, že představa jazyka jakožto komunikačního prostředku, v jehož užívání jsou si všichni rovni, je jen zdánlivá. Ve skutečnosti stejná slova pronesená různými lidmi nemají stejnou váhu: jejich účinek závisí na tom, kdo je vyslovil, na jeho postavení v dané komunikační situaci, vazbách na přítomné i nepřítomné členy společenství, na sociálním či institucionálním statusu mluvčího apod.

Konkrétní příklady v jednotlivých studiích naší publikace dosvědčují, že tato obecná tvrzení mají svou platnost minimálně v rámci zkoumaného období a tématu. Především zřetelně vystupuje na povrch schopnost jazyka spolu-utvářet realitu, kterou v obecné rovině rozvíjí Bourdieu, konkrétně pak v našem prostředí Macura na příkladu národního obrození. Podle Macury je pojmenovávací akt demiurgické povahy, což značí, že danou skutečnost nejen pojmenovává, ale zároveň i tvoří: „samo užití jazyka je vlastně kulturotvorné“. Tuto vlastnost jazyka dobře ilustruje kapitola „Klasická archeologie a české národní obrození (1872–1923)“, v níž Jan Bažant zmiňuje klasického archeologa Wilhelma Kleina a pojem hellénistické baroko, jímž Klein označil objekty, které považoval za vrchol antického řeckého sochařství, aby tak zároveň vytvořil paralelu mezi antickým Řeckem a rakouskou monarchií (jejím emblémem bylo v 18. století právě barokní umění). Skutečnost, že termín hellénistické baroko v současném uměnovědném diskurzu nefiguruje, je důkazem jeho dobové podmíněnosti. Pojem nevznikl primárně proto, aby adekvátně definoval určitou historickou skutečnost, ale aby byla skrz něj pojmenována, a tím de facto ustavena a ospravedlněna idea kultury habsburské monarchie jako pokračovatelky kultury antického Řecka.

Pro tento způsob ideologického přetváření skutečnosti se vžil pojem mytologizace, který odkazuje ke knize Rolanda Barthes *Mythologies* (1957; český výbor *Mytologie*, 2004). Barthes jím popisuje myšlenkovou (přesněji řečeno sémiotickou) operaci, při které dochází k přeznačování původních významů ve prospěch nového „mýtického konceptu“, který se stává sekundárním sémiotickým systémem takříkajíc parazitujícím na primární výpovědi. Takovým mýtem je na příklad obrozenci proklamovaná podobnost českého národa antickým Řekům, jak ukazuje mimo jiné Daniela Čadková na přirovnávání českých literátů k chrabрым Lakedaimoňanům, nebo představa monumentální, harmonické, uměřené a do služeb národa ochotně se dávající antické řecké kultury, jak ji ilustruje Bažant na příkladu architektury a sochařství či Jakub Čechvala na dobových představách o řecké divadelní architektuře. Podobných mýtů by samozřejmě bylo možné jmenovat celou řadu – a čtenář je v následujících textech bez potíží odhalí, pokud mu nebudou rovnou explicitně představeny sa-

motným autorem (někteří z nás je označují jako stereotypy, případně topoi). Důležitější je však otázka, o čem vytváření takových ideových kotrmelců vypovídá. Jednu z možných odpovědí přinesl Barthes ve svém rozboru fungování mýtu, na němž je podstatný především poznatek, že jazyk, respektive způsob, jakým mluvíme o okolním světě i sami o sobě, pomáhá utvářet naši identitu. Totéž ovšem platí také o identitě skupinové, zde národní, kterou formuje mimo jiné i způsob, jakým o sobě vypovídá národ prostřednictvím svých historiků, literátů, překladatelů, architektů a všech, kdo mají možnost být slyšeni. Potřebu našich obrozenců vytvořit paralelu mezi českým a řeckým národem či českým a antickým (řeckým) uměním lze tedy demaskovat (demystifikovat, použijeme-li termínu samotného Barthesa) jako snahu o sebepotvrzení a zvýšení prestiže emancipujícího se jazykového společenství poukazem na vzájemné shody s kulturou považovanou v dané době za prestižní.

Právě uvědomění si mytologizované, tedy idealizované a konstruované povahy českého národního obrození je předpokladem pro porozumění způsobu, jakým byla antická kultura nejen v 19. století, ale i později přítomna ve veřejném diskurzu, jakým způsobem byla prezentována v odborných i populárně naučných textech, za jakých podmínek vznikaly překlady z antických jazyků a inscenace antického dramatu. Ve všech těchto případech závěry předkládaných studií potvrzují Macurův předpoklad, že ve středu zájmu našich předchůdců často nestála faktická stránka věci, protože ta ve skutečnosti sloužila pouze jako odrazový můstek pro nejrůznější cíle, zejména pozvednutí kulturní prestiže českého národa a upevnění jeho pozice v hierarchii ostatních evropských jazykových společenství. Spolu s Bourdieuem můžeme konstatovat, že otázka motivace mluvčího při konstruování jazykových výpovědí je zcela zásadní, protože nám umožňuje zkoumat motivovanost kulturních aktivit, vzdát se představy umění vyvázaného ze společenských vazeb, a naopak přijmout úzkou provázanost uměleckého provozu s aktuálním historickým děním. O dobovém historickém bádání je pak nutné připomenout Čechalovu poznámku, že bílá místa na mapě historických událostí jsou ideálním projekčním plátnem, na něž je možné anachronicky promítat dobové problémy, konflikty a ideály, takže výsledný obraz

je směsicí přítomného a minulého, často v nerozlišitelném poměru. Takového způsobu traktování minulosti se přitom nelze nikdy zcela vyvarovat, proto je nutné přijmout jako danost, že minulost je možné nahlížet pouze a jenom optikou přítomnosti.

Již sama kritéria, podle nichž z nepřeberné masy historických jednotlivostí vybíráme události hodné pozornosti, jsou totiž dobově podmíněná, jak vyplývá z Macurova pozorování českého národního obrození a jak rovněž dokazují zejména kapitoly o tragédii a překladu. Ty mimo jiné ukazují, jak se proměňuje hodnocení takových témat, jako je například společenská přijatelnost homosexuality; tento kulturní koncept (protože opět nejde o věc samu, ale o způsob, jak je na ni nahlíženo) prošel od konce 19. století zásadním přehodnocením od naprostého zavržení osob s touto orientací, až po samozřejmě potvrzení práva jedince na veřejné přijetí bez ohledu na jeho sexuální preference. Skutečnost, že konzervativní pojetí sexuality na mnoho desetiletí vykazalo z učebnic a odborných knih informací o Sofoklově intimním zájmu o obě pohlaví, dokazuje, že fakta oproti všem deklaracím o nezaujatosti vědeckého bádání nebývají neutrální, ale mohou být naopak shledána nepohodlnými a postavena mimo veřejnou debatu. Dokazuje se tedy Bourdieuv předpoklad, že způsob, jakým o věcech mluvíme, je dán nejen našimi (ovšemže jen zdánlivě) individuálními názory, ale také kontextem, ať už situačním, sociálním, politickým, kulturním nebo obecně historickým. Platí to zjevně i o jazyku vědy, který jsme si zvykli považovat za neutrální, nezajímavý, a tedy objektivní. Pro vědce může být nepřijatelným zjištěním, když si připustí, že i on při svém bádání manipuluje se skutečností a že se této manipulaci nelze vyhnout. Není však lepší vědět o svém podílu na utváření (obrazu) skutečnosti a přijmout za něj odpovědnost, než se bezvýsledně schovávat za fráze o objektivní řeči tak zvaných faktů?

Pro pochopení perspektivy, z níž autoři této monografie nahlížejí recepci antiky v českém prostředí, je nutné zmínit ještě Macurův závěr, že rozvoj jednotlivých vědních oborů byl v 19. století zejména prostředkem rozvoje českého jazyka a českého národního uvědomění – o odbornou stránku věci šlo vždy až ve druhé řadě, pokud vůbec. Tím vysvětlíme mnohé, z dnešního úhlu pohledu nepochopitelné

manipulace, kterých se vědci, umělci, překladatelé a další osobnosti českého veřejného života dopouštěli na antickém historickém materiálu. Dobře patrný je tento ideologický způsob nakládání s fakty v případě zakladatele Sokola, počestného Němce Miroslava Tyrše, a poněmčeného rumunského Žida Wilhelma Kleina, profesora klasické archeologie na Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze. Oba dali přednost buditelské práci ve prospěch svého národa (v prvním případě českého, ve druhém rakouského) před oceněním vědecké obce, když obhajovali teze, jež byly sice z odborného hlediska nesprávné, plnily však určitou funkci v myšlenkovém programu obou badatelů. Podobně překládání do češtiny bylo v průběhu českého obrození chápáno v prvé řadě jako nástroj kulturní emancipace národa, jemuž bylo nutné zprostředkovat nesmrtelná díla antické kultury v českém jazyce, a postavit jej tak po bok jiných vyspělých národů Evropy. Zároveň se také jednalo o snahu dokázat, že čeština je dostatečně rozvinutým jazykem, aby takový úkol mohla splnit, že je tedy rovnocenná etablovaným evropským jazykům. S takovým překladatelským „zadáním“ se na vedlejší kolej dostala nejen snaha o důkladné porozumění originálu a jeho adekvátní interpretaci, ale také zřetel k estetické hodnotě a obecně ke všem uměleckým aspektům daného díla.

Z výše uvedeného mimo jiné vysvítá, že v případě, kdy není dobově podmíněné chápání historie a umění neustále podrobováno korekci a přehodnocování, může snadno ustrnout v bezmyšlenkovitě opakovaném stereotypu, který si začne žít svým vlastním životem bez ohledu na původní kontext, bezpečně chráněn mýtem věky tradovaného, a tudíž nezpochybňovaného faktu. Proto i dnes může legitimní žádost o překládání uměleckých děl uměleckými prostředky způsobit u některých zaražené mlčení, protože generace vychovávané špatnými překlady si *zvykly* na jejich bezkrevnou šedť, proto se recenze na inscenace antického dramatu hemží nicneříkajícími frázemi o nutnosti poznání sebe sama, o osudovosti lidského údělu a podobně. Věříme, že vědomí kontextové podmíněnosti jazykového vyjádření a důležitosti jazyka při poznávání a popisu (historické) reality je mimo jiné krokem k uvědomění si těchto limitů i ve *vlastní* vědecké práci. Toto vědomí by pak mělo vést k odpovědnějšímu nakládání s jazykem jak v odborném vyjadřování, tak v každodenní komunika-

ci. Reflexe formující síly jazyka i nebezpečí, jež přináší jeho zneužití, se tak stává jedním z vedlejších produktů práce na této monografii.

Závěrem je už jen třeba podotknout, že proti jednostrannému vyzdvihování antiky se kontinuálně ozývaly i hlasy opačné. Máme za to, že vhodnou ironickou tečku za názvem naší knihy představují slova Emanuela Chalupného z jeho pamfletu *Antika a moderní život* (1908, s. 36): „Nebudu se šířit o tom, zdali sluneční zář je samostačitelná pro život – jedinou věčně ozářenou zemí bez deště a osvěžující bouře je nikoli Hellas, nýbrž Sahara [...]“

* * *

Na tomto místě bychom rádi poděkovali svému kolegovi Petru Kitzlerovi za všestrannou a obětavou pomoc při práci na této knize.

Za kolektiv autorů napsala Eliška Poláčková